

korpusnih rodov in služb; pereč problem pomanjkanja težkega orožja delno pripiše tudi nezadostni konspiraciji v prikrivanju tega orožja in navaja tudi konkretne izgube omenjenega orožja v bojih; navaja primere paničnega reagiranja partizanskih borcev, ko so se znašli v težkem položaju, zaradi česar so bile človeške in materialne izgube še dodatno večje (npr. Kosovelova brigada na Poreznu marca 1945).

Pisec se je osredinil predvsem na vojaška vprašanja in ni širše proučeval oziroma odpiral političnih tem - ne tistih, ki neposredno zadevajo korpus in tudi ne splošnejših. Bralec je npr. o političnem delu v korpusu precej skromno poučen (o Komunistični partiji Slovenije in SKOJ-u komaj kaj več kot to, da sta obe organizaciji v korpusu obstajali, čeprav je v njiju bila vključena približno polovica moštva, kar sicer avtor korektno navaja). Tudi problematike o odnosih med slovenskim (jugoslovanskim) in italijanskim odporništvom ne obravnava podrobneje. Avtor sicer ni imel namena proučevati izjemno kompleksnega političnega konteksta in je tega upošteval le v najnujnejši meri. Vendar je le-ta na nekaterih mestih predstavljen nekoliko enostransko, tako v pogledu notranjih političnih razmerij kot v pogledu odnosa med slovenskim in italijanskim odporništvom. Že samo z upoštevanjem novejših literature bi bilo mogoče nekatere ocene delno korigirati oziroma dopolniti. Zaradi tega odraža delo izrazito narodnoosvobodilno poslanstvo devetega korpusa, njegove funkcije "oborožene pesti" Osvobodilne fronte slovenskega naroda v uresničevanju njenega programskega cilja, malo pa kot poroka družbenih sprememb pod vodstvom OF in vodilne sile v njej, t.j. komunistične partije. Navedena intonacija je zaznavna že v uvodnem delu, kjer avtor omenja drugi tržaški proces iz decembra 1941 in poimensko navede pet na smrt obsojenih oseb (str. 12). Medtem ko pri štirih izrecno navede, da so bili člani organizacije TIGR, pri petem, t.j. pri Pinku Tomažiču, ne pove, da je bil vodilni primorski komunist. Na drugi strani ne prihaja dovolj do izraza zapleten in tudi nezavidljiv položaj italijanskega odporništv. Toda to so glede na osnovni namen knjige le obrobne pripombe.

Obrobno bi mogoče opozorili še na napako, ki se je avtorju zapisala na strani 114 in ki se v literaturi pogosto pojavlja. Gre za navedbo, da je sklep o priključitvi Primorske k Sloveniji sprejel zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943, kar ne drži; omenjeni sklep je namreč sprejel vrhovni plenum OF 16. septembra 1943.

Delo je temeljito dokumentirano, saj je vseh opomb kar 1127. Opremljeno je tudi s številnimi zemljevidi oziroma skicami (48) in fotografijami (89). Dodani so koristen seznam poveljniškega kadra v IX. korpusu, krajevno, osebno in stvarno kazalo ter povzetek v slovenskem, angleškem, nemškem in italijanskem jeziku.

Vida Deželak-Barič

Na platnicah je Robert A. Graham predstavljen kot avtor dela "Vatican Diplomacy, Pope Pius XII and the Jews" in kot sourednik publikacije "Acts and Documents of the Holy See Relative to the Second World War". Pri drugem naslovu gre seveda za tisto izjemno vatikansko objavo izbranih dokumentov Svetega sedeža iz časa druge svetovne vojne, ki je izšla v letih 1965-1981 v 11 zajetnih knjigah. V nekaterih podrobnostih je ta serija znana tudi pri nas.¹ Za presojo slovenskega dogajanja v tej vojni v času sovražne zasedbe pa je še vse premalo in kar nerado upoštevana.

Nenavadno je, da ti vatikanski dokumenti v knjigi sploh niso navedeni v seznamu literature, niti se Graham nanje ne sklicuje v svojih prikazih, ne v podrobnostih ne v splošnem. Tako ostaja nepoučenemu bralcu prikrito, da je knjiga v bistvu povzetek tistega, kar je najti prav v tej zbirki dokumentov in kar je že bilo v glavnem mogoče prebrati v obsežnih in poznavalsko sestavljenih uvodnih komentarjih štirih urednikov k posameznim knjigam serije. Ni jasno, za čigavo zadržanost gre. Vsekakor pa je pripravno, da je Graham zdaj nekaj bistvenih stvari povedal tudi na kratko. Seveda pove tudi kaj novega, pomembnega in celo takšnega, česar bi v dokumentih niti ne mogli najti. Takšen podatek, morda za temo knjige in sploh največjega pomena, je Grahamova omemba izjave Pija XII. svojim bližnjim sodelavcem, oktobra 1941: "Zmaga Osi bi pomenila konec krščanstva v Evropi." (185) Spremenjena je intonacija komentarjev, saj govori Graham zdaj že z izkustvenega stališča nove zgodovinske epohe, v kateri sta, kot pravi v uvodu, "diskreditacija in mrknjenje komunizma kot svetovne ideologije potisnila v krizo določen način pisanja zgodovine".

Seveda ima v mislih druge zgodovinarje, ne sebe. V mislih ima tiste, ki dozdej - po njegovih besedah - sploh niso bili zmožni "ideološko izmeriti" druge svetovne vojne, t.j. izmeriti jo ideološko neobremenjeno, brez vpliva "marksistično-leninističnih idej". Zdaj šele je po njegovem mnenju napočil čas, ko je mogoče pokazati, kakšna žrtev tovrstnega zgodovinopisja so bili Katoliška cerkev, Vatikan, papež. "Tu podani zgodovinski eseji ilustrirajo, kako je komunistična interpretacija grozno pokvarila zgodovinsko podobo," pojasnjuje Graham namen knjige, ves olajšan, da je groza minila.

Toda, ko knjigo preberemo, ugotovimo, da njena glavna teža sploh ni odmerjena - kot bi po tem ideološko bojevitim uvodu lahko pričakovali - razkrinkavanju komunistične propagande, ampak da služi veliko bolj zavračanju zmotnih sodb o vatikanski politiki, ki so se vsidrale v laičnem zgodovinopisju na zahodu! In da tisto, o čemer knjiga pripoveduje, kaj in kako "se je v resnici zgodilo", pravzaprav ne izvira toliko iz kroga vprašanj o odnosu Vatikana do komunizma, ampak bolj iz kompleksa vprašanj o njegovem odnosu do nacionalsocializma in vojne proti nacistični Nemčiji. Dominantna je skrb, da bi na Vatikanu ne obvisel očitek, da je bil zaradi svojega antikomunizma pripravljen pomagati Hitlerju!

Graham uvaja svojo temo s poglavjem o odnosu Pija XII. do dveh ideologij, "napadalnih", kot ju skupno označuje. Pri tem je značilno, da poleg komunizma kot

¹ Dokumente je uporabljal Jakob Kolarič v III. delu monografije o škofu Gregoriju Rožmanu (1977) in jih v dostavku 26 objavil s prevodom. - Miloš Rybar, 'Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978, Maribor 1978. - Janko Pleterski: Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993 (zlasti poglavje 7, Vatikan o svojem "molku" v 1941. letu). - Isti, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940-1945. Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 635-648.

drugo ideologijo upošteva le nemški nacizem, ne fašizma v Italiji in niti ne fašizma kot splošnega pojava. Očitno zaradi razlik v odnosu Mussolinija in Hitlerja do katoliške cerkve. Razume se, da niti najrahljeje ni pripravljen zaznavati ideologije tudi v političnem katolicizmu, v njegovih integralističnih, radikalno desničarskih ekstremih. Časovna omejitev na drugo svetovno vojno mu omogoča, da se ogne vprašanju o odnosu Vatikana do Španije in do njene državljanske vojne, kaj šele vprašanju o odnosu do Dollfušove stanovske Avstrije, ustavno naslonjene kar na encikliko Pija XI. *Quadragesimo anno*. Ali do integralizma Salazarjeve Portugalske. V tem smislu pri Grahamu tudi antifašizma v drugi svetovni vojni ni, četudi razpravlja o predvojni ljudskofrontni politiki Kominterne ter o reakcijah Vatikana nanjo. Pa tudi liberalne demokracije kot ideologije zanj ni. Tu je značilno, da se obregne ob Veliko Britanijo, ki da je še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo govorila o vojni kot o ideološki. Za Grahama se vse začinja z vprašanjem, kako se je Vatikan opredeljeval do Sovjetske zveze kot države, vojskujoče se v zavezništvu z Veliko Britanijo in z ZDA, do države, ki nato že sama po sebi šteje med Združene narode.

V ospredju so štiri velike teme. Prva je odločitev Vatikana, da po 22. juniju 1941 molči o komunizmu, tj., da ne aktualizira političnega navodila iz enciklike "Divini redemptoris" iz leta 1937, da morajo katoličani zavračati sodelovanje s komunisti. Graham pravi, da je bil ta "širokopotezni" odstavek svojčas "mišljen kot svarilo proti taktiki 'ponujene roke' Komunistične internacionale". Vatikan je sklenil o tem navodilu v času vojne molčati z dvojnimi namenoma: da bi ublažil pomisleke svojih vernikov v ZDA proti pomoči Sovjetski zvezi, in da bi spodnesel prizadevanja Mussolinija in posredno Hitlerja, naj Vatikan moralno podpre njuno vojskovanje proti Sovjetski zvezi kot križarsko vojno proti boljševizmu.

Graham pojasnjuje glede prvega namena, da je "svobodna uporaba" kritičnega stavka iz enciklike Pija XI. "vodila k delitvam /! / in bila nevarna" za enotnost cerkvene hierarhije in katolikov v splošnem! Nato navaja - iz sicer v glavni vsebini znane in z Vatikanom dogovorjene izjave škofa McNicholasa o tem, da enciklika nima značaja aktualnega političnega navodila - tudi malo znan odlomek, ki pove, da takšno tolmačenje ne velja samo za ZDA, ampak tudi za vse druge dežele, in da še zlasti ne velja v primeru, ko gre za obrambno vojno (especially in a war of defense)! (39) Končno Graham takole ocenjuje pomen papeževega stališča: "Pij XII. je kljub svoji uradni nevtralnosti napravil potezo, ki je bila jasno ugodna ne le za Rooseveltovo domačo politiko, temveč tudi za Stalina in Churchilla ... Na vsak način ostaja očitno, da papež ni delil ekstremnega antikomunizma, ki ga je bilo najti v delih Združenih držav ... Namesto tega je pomembno prispeval k uspešnemu naporu Roosevelta, da poveča vojaško in gospodarsko pomoč obleganim Sovjetom, torej ne manj tudi Stalinu." (39-40)

O drugem namenu Vatikana v okviru te teme Graham pove, da Vatikan po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo ni želel, da bi se škofje v državah Osi vmešavali v vojno politiko, odvrčal jih je od tega, da bi z verskimi razlogi bodrili svoje sodržavljane za pohod proti boljševiški Rusiji. Med precej številnimi italijanskimi škofi, ki se za to niso zmenili, je bil najbolj izpostavljen goriški Carlo Margotti. Na njegovo ravnanje je 2. avgusta 1941 npr. opozoril italijanski veleposlanik v Vatikanu Attolico, ki je iskal načina, kako politično vpreči cerkev v popularizacijo vojne proti Rusiji. Graham označuje Margottija kot enega najbolj izrazitih protagonistov "antiboljševiške" vojne, navaja odlomek iz njegovega pastirskega

pisma z dne 16. julija 1941, kjer pozdravlja in blagoslavlja pohod italijanskih legionarjev proti Sovjetski zvezi, in pripominja: "Noben drug škof se ni izkazal s tako dramatičnim verskim apelom." (59, 62-63) - Iz vatikanskih dokumentov že vemo, da je Margotti po okupaciji nemudoma obiskal Ljubljano in se trudil obnoviti tukaj nekdanji metropolitanski vpliv goriške nadškofije. - Osemnajstega septembra 1941 je papež dejal vatikanskemu "ministru" Tardiniju, da ni več dopustno, da bi kak škof govoril samo proti boljševizmu (ne tudi proti nacizmu). Graham pravi: "Pij XII. je odklanjal, da bi ga zvelkli v pozicijo bedaka (stultifying position). Imel je druge prioritete kakor pa je bil enoumni, nerazlikujoči antikomunizem (singleminded undiscriminating anti-Communism), ki so mu ga tako tendenciozno in ignorantno pripisovali v poznejših letih." (60). Ali bi mogli domnevati, da bi tak papež Rožmanu svetoval kaj drugega, posebno, ker ga je ta obvestil o preganjanju cerkve in slovenske duhovščine na zasedenem Štajerskem in Gorenjskem? Komu gre potem pripisati vztrajno Rožmanovo enostransko, ali po Grahamovo, "enoumno" in "nerazlikujoče", po papeževo pa nespametno, sklicevanje na antikomunizem brez obsodbe (dejanj) nacizma?²

Druga velika tema je demistificiranje zgodbe o tajnem sporazumu Vatikana z Nemčijo, po katerem naj bi bil Hitler odprl osvojene pokrajine Sovjetske zveze delovanju katoliške cerkve za protikomunistično spreobrnitev tamkajšnjih prebivalcev. Zgodba se je napajala vseskozi iz zahodnih virov (med njimi celo iz disertacije nekega jezuita!) in je, po Grahamu, v času vojne imela med drugim namen "upravičevati kolaboracionizem Petainovega režima", po vojni pa dokazovati "kolaboracijo Vatikana z nacisti". (109, 120)

Tretja velika tema je zavrnitev zgodb o pripravljenosti Vatikana, da prizna Hitlerjevi Nemčiji vlogo evropskega obrambnega okopa, potem ko je po njenem porazu pri Stalingradu zagrozil sovjetski vojaški vdor v Evropo. "Okop" je bil čista propaganda, sterilna, neprimerna in brez vpliva, nikakršna skušnjava za Vatikan, ugotavlja Graham in se vpraša: Zakaj naj bi se bil papež zavzel za rešitev nacizma, "tudi če bi to bilo proti boljševizmu", ko pa ni bilo nobenega znamenja, da se je skesal? (151) Graham ima v mislih kesanje predvsem zaradi početja na Poljskem. Kakšna znamenja kesa je dal nacizem za svoje proticerkvene postopke na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, da je bil lahko deležen vojaške, politične in politično-policijske kolaboracije na Slovenskem?

In četrta velika tema. To je pojasnjevanje, kakšno vlogo je Vatikan dejansko imel ob predlogih, da bi za zadrževanje vdora sovjetskih armad globoko v Evropo posredoval na zahodu v korist sporazumnega ("dogovorjenega") miru z Nemčijo, ali vsaj za omehčanje zahteve po brezpogojni kapitulaciji. Pri vseh štirih temah Graham dokazuje, da Vatikana pri odločitvah ni prvenstveno vodil antikomunizem. Segajo po že znanih dejstvih in dokumentih, navaja pa tudi obilico manj znanih ali celo novih podatkov. Omenjam nekatere, ki so zanimivi za primerjavo z dogajanjem med Slovenci.

Pri četrtemu temi se kot nov dokument o stališču Pija XII. pojavlja zapis madžarskega premiera Nikolaja Kallaya o avdienci pri papežu 3. aprila 1943, do katere je prišlo, potem ko je bil 2. marca tega leta, sklicujoč se na nevarnost posebnega

² Za primerjavo stališč Vatikana s stališči cerkvenega vodstva v Ljubljani lahko služijo preverjeni podatki v knjigi zgodovinarjev Tamare Griesser Pečar in Franceta M. Dolinarja, Rožmanov proces, Ljubljana 1996.

miru Rusije z Nemčijo, papeža pisno pozval, naj "nadaljuje boj proti komunizmu po zgledu svojih predhodnikov". Besede papeževe zavrnitve je Kallay zabeležil takole: "Nerazumljivo mu je /papežu/ vse to, kar Nemčija počne glede na Cerkev, Žide in ljudstvo okupiranih ozemelj, predvsem na Poljake. Ti ukrepi /Nemčije/ niso samo poseganje v zadeve Cerkve, marveč so tudi v nasprotju z načeli krščanskega svetovnega reda, utemeljenega na božji besedi. - Navdaja ga žalost, tembolj, ker čuti, da so ti ukrepi tako zelo zastrupili ozračje med Nemčijo in anglosaškimi državami, da slednje štejejo vse poskuse, iztrgati se vojni, kot brezizgledne, vse dokler Nemčija in nemške okupacijske oblasti prezirajo celo najbolj elementarna načela človeških in moralnih zakonov. O tem se je prepričal v pogovorih z Myronom Taylorjem /odposlancem ZDA/ in drugimi. - Zelo dobro se zaveda strašne nevarnosti boljše vizma, toda čuti, da je duša ruskega naroda ostala kljub sovjetskemu režimu bolj krščanska kakor pa duša nemškega naroda. - V takšnih okoliščinah ni za Cerkev potrebe, da bi posegla vmes. Potem ko je Nemčija zavrgla v svoji politiki vse človeške poteze, je namesto tega vodila politiko, ki vzbuja popolno nezaupanje druge strani. To pomeni: vse dotlej, dokler v Nemčiji prevladujejo nečloveške težnje, ne more /papež/ videti za Cerkev nobene možnosti, da bi posredovala med vojskujočimi se državami." (156-157)

Graham prav nič ne dvomi o avtentičnosti papeževega stališča, kakor ga je zapisal Kallay. Nasprotno, daje mu velik poudarek. Ugotoviti moramo, da papež aktualnih dolžnosti katoliškega antikomunizma ni presojal na izključen, enoumen način, kar z vidika enciklike Divini redemptoris, ampak da je možnost in umestnost intervencije Cerkve v prid vojaškega poraza komunizma s pomočjo Nemčije presojal tudi - in v tem času najbolj odločilno - na temelju dejanj nemške politike v odnosu do okupiranih narodov. Do Poljakov med njimi le "predvsem". To ni izključevalo drugih okupiranih narodov, tudi Slovencev ne. Pij XII. se je, kot vidimo, bolj zanašal na "krščanskost duše" prizadetega naroda kot pa na orožje, ki bi ga naj s sodelovanjem Cerkve zavrnilo z napačne na pravo pot.

Graham opozarja (tudi katoliškega) bralca, da so kriteriji, po katerih se papež odloča v času velikih kriz, čisto svojevrstni, drugačni od tistih, po katerih se odločajo države in vlade. Celo katoliki, zlasti politiki, se po Grahamu nagibajo k temu, da gledajo na stališča Cerkve samo v luči svojih neposrednih, čisto "nacionalnih" skrbi. Toda papežu je treba priznati verodostojnost njegovega izhodišča, namreč, da so ga vodili motivi, ki so čisto verski. Brez takšnega priznanja bi izviri političnih stališč Vatikana v položaju globokih pretresov v družbi ostali zastrti. (184)

Ko gre za historično razumevanje politike papeža, je treba opozorilo upoštevati. V njem je celo mogoče najti del pojasnila, zakaj papež o vprašanju demokracije molči vse do Božiča 1944. Toda priznati je treba tudi verodostojnost izhodišča zgodovinarja, ki ne more delati, če ne ostaja na zrelišču opazovanja tistega zemeljsko realnega delovanja, ki se je neogibno kazalo v stališčih in odločitvah Katoliške cerkve in kar je tako ali drugače dejansko vplivalo na vse tisto, kar se je v časih, o katerih govori Graham, dogajalo ljudem, državam, narodom.

To gotovo velja za okupirane Slovence, pri katerih se del vodilne cerkvene hierahije ni omejeval na čisto verske, onstranske razloge, pač pa je s svojimi stališči in dejanji neposredno posegal v vojskovanje. Koliko in kako so bila takšna stališča in dejanja skladna s papeško politiko? Grahama to vprašanje ne vznemirja. Priza-

deva si pokazati, da Pij XII. ni bil pripravljen podpreti vojskovanja Osi proti Sovjetski zvezi s tem, da bi mu priznal značaj križarske vojne proti boljševizmu. Ne govori npr. o drugačnem ravnanju reksistov v Belgiji. Z delno izjemo Francije in Poljske Grahamova knjiga ne govori o problemih evropskih narodov in dežel pod okupacijo Osi, ne tematizira rezistence in kolaboracije, odločanja katoličanov v stiskah svojih dežel in narodov. Popolnoma molči o vprašanjih, zvezanih z okupacijo in razkosanjem Jugoslavije. Ime Slovenija se v knjigi sicer enkrat pojavi, a le posredno, v citiranju že omenjene izjave italijanskega diplomata Attolica. (59)

Vprašanja kolaboracije v Franciji se Graham dotika ob primeru kardinala Baudrillarta, ki je podpiral politiko maršala Petaina in kolaboracijo z Nemčijo že v letu 1940, po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo pa z vso avtoriteto propagiral misel o evropski vojni proti boljševizmu ob boku Nemčije in ustanovitev Legije francoskih prostovoljcev proti boljševizmu, ki se je vključila v nemške oborožene sile. Iz vsega Grahamovega pisanja izhaja, da vidi, da gre za problem sodelovanja z zavojevalcem (89), da sam z državljanskega in narodnega vidika takšne kolaboracije ne odobrava in da je kritičen do "antiboljševiške mistike" (86). Njegov poudarek je, da papež ni govoril tako kot Baudrillart: "Pij XII. je poznal realno usmeritev Hitlerjeve vojne na vzhodu, tudi če tega ni vedel Baudrillart." (92). Ne omenja pa nobene vatikanske reakcije na razmere v Franciji, sploh ne glede Baudrillarta. Omejuje se na to, da pove, da so francoski škofje molčali, in na to, da citira letak anonimnega francoskega katolika, ki ta molk razlaga kot odklonitev episkopata, da bi "pel v zboru s Hitlerjem in Goebbelsom" (91). Nepovezano s tem omenja v knjigi rezistenco v Franciji in Italiji. Ne odklanja je, le ugotavlja, da sta komunistični stranki, ki sta v njej delovali, upali na zmago boljševizma v zahodni Evropi. (159)

Grahamova knjiga podaja veliko dokazov, da je bil Vatikan v diplomatskih odnosih ostro kritičen do početja nemških okupatorjev na Poljskem, kolikor so diskriminirali tamkajšnje katoliško cerkev in preganjali poljske duhovnike. Graham razkriva podatek, da je Vatikan po vojni celo dal o tem dogajanju informacijo sodišču v Nürnbergu! (155) In če se ozremo na Slovenijo? Iz vatikanskih dokumentov vemo, da je škof Rožman v letu 1941 Vatikanu pisno poročal o nacističnem preganjanju cerkve in slovenskih duhovnikov na okupiranem ozemlju Štajerske in Gorenjske, da je Vatikan to gradivo vključil v tisto, s katerim so škofom v ZDA lajšali odločitev, da podpro pomoč napadeni Sovjetski zvezi. Kako pa pozneje? Ali je kdo s strani slovenske cerkvene oblasti to gradivo uporabil za kritiko prakse nacistov in okupatorjev, najprej pred nemškimi okupatorji ali nato pred zavezniki? Graham razkriva tudi podatke, kako neomajno so predstavniki cerkve na Poljskem, ko so Nemci poskušali po Stalingradu igrati na karto skupne obrambe pred vojaško zmago boljševikov in Rusov, odklanjali sodelovanje z nemškimi okupatorji in odklanjali ponujene kompenzacije cerkvi. Graham pripoveduje, kako brez učinka na poljsko katoliško cerkev je pri tem ostala celo nemška propaganda v zvezi z odkritjem stalinističnega zločina v Katynu!

Predzadnje, tematsko sklepno poglavje knjige govori o polomu prizadevanj nemškega veleposlanika v Vatikanu Ernsta Weizsäckerja v letih 1943 do 1945, da bi z argumentom antikomunizma pripravil papeža k posredovanju pri Angležih in Amerikancih za posebni mir z Nemčijo. Graham želi dokazati, da je šlo pri Weizsäckerju za osebno pobudo in njegovo dvojno igro - tako nasproti Svetemu sedežu

kot nasproti nemški vladi - a da v resnici za tak namen nista imela posluha ne papež ne Hitler. Seveda pa je bilo vprašanje veliko širšega pomena in je vatikanska diplomacija o njem gotovo kar naprej razmišljala. V tem pogledu je pomemben Grahamov podatek, kako je nuncij Orsenigo februarja 1945 reagiral na svarilo nemškega zunanjega ministra Ribbentropa, da bi se Nemčija mogla, raje kot za kapitulacijo, odločiti za komunizem. Orsenigo je - pač v okviru trajnejšega preudarka vatikanske diplomacije - brez zadržkov (frankly for once) odgovoril, da ni nobene možnosti za sporazum Nemčije z zahodom brez spremembe osebja (change in personnel) v Berlinu! (174) Šlo bi seveda za sporazum, ki bi združil Anglijo in Ameriko z Nemčijo v vojni proti Sovjetski zvezi. Logika Orsenigovega odgovora vodi k sklepu, da bi imela misel o protisovjetski podlagi za tak posebni mir Nemčije z zahodom drugačno težo v razmisleku Vatikana, če bi se v Berlinu dosegla "sprememba osebja" kako drugače, npr. če bi bila generalska zarota 20. julija 1944 uspešna.

Zadnje poglavje je drugačnega, bolj osebno spominskega značaja. Zanimivo je posebno za Slovence. Govori o pojavu "katoliških komunistov" v Italiji med vojno in po njej, o "primeru Franco Rodano", o človeku, ki bi se leta 1973 skoraj vtisnil v evropsko zgodovino kot avtor ideje o "zgodovinskem kompromisu" levice in demokrščanov v Italiji. V svojih začetkih je bil pojav nedvomno podoben krščanskemu socializmu na Slovenskem. Graham vidi v njem le pomoč komunizmu v Italiji in se veseli, da so ti ljudje zgrešili "znamenja časov" in da jih je navsezadnje "hod zgodovine obšel". Prav očitno različnost od razmer na Slovenskem pa najdemo v Grahamovem spominjanju, kako je papež 13. junija 1943 v svojem javnem nastopu pred množico katoliških delavcev previdno molčal o vprašanju katoliških komunistov, da ne bi kompromitiral številnih takih ljudi, ki so bili ujeti kot aktivisti italijanskega protifašističnega odpora in v rokah rimske policije!

Z izbiro sklepne teme Graham pokaže, da ga miselno in čustveno res manj zaposluje nacizem oz. fašizem v zgodovini, kakor pa komunizem in da mu je enostranski naslov knjige zato smotrni. Do komunizma kot človeškega pojava in v zgodovini na neki način celo za krščanstvo pozitivno pomembnega dogajanja, je njegova knjiga, napisana za današnji čas, ko zgodovinarska distanca ni več neznatna, le še bolj vzvišeno in dokončno bojevitva. Tudi za nazaj. "Triumfalizem?" se ob tem za hip vznemirjen končno vpraša sam avtor. A pomislek vesti takoj potolaži: "Glavna cesta zgodovine je posejana z razbitinami nekoč vsegamogočnih sovražnikov Cerkve." Sklepni stavek knjige je vsekakor tudi njena nazorska in politična poslanica.

Janko Pleterški

Nevenka Troha: Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Založba Modrijan, Ljubljana 1999, 327 strani, ilustr.

Pred nami je izredno zanimiva knjiga. Sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino Nevenka Troha je izdala obsežno delo, ki je bilo v osnovi njena doktorska teza, o novih vidikih tržaškega vprašanja ob koncu 2. svetovne vojne in takoj po njej. Ob skoraj tristo strani besedila (7-299), 8 strani izvlečka v italijanskem jeziku, ki ga je